

sty i umiejętnie pokierowano jego życiową drogą. Na pewno, mimo zdolności, nie była ona dla ks. Penara łatwa. Ponieważ dużo osiągnął, wiele wymagając od siebie, był też bardzo wymagający w stosunku do innych, zwłaszcza swoich uczniów i studentów. Cenili go za to. Jeśli nie zdążyli dać temu wyraz za życia Profesora, pokazali to swoim licznym udziałem w uroczystościach pogrzebowych, w Pelplinie, w dniach 16 i 17 września 1988 r.

Pelplin

BP JAN SZLAGA

PRZEGLĄDY I RECENZJE

PRZEGLĄD NOWYCH ATLASÓW BIBLIJNYCH

Na przykładzie świeżo wydanych publikacji: *Scripture Union Maps of Bible Lands*, by Tim Dowley, *illustrations and maps* by Richard Scott, London 1987, ss 1—48 (łącznie z okładkami), w serii: „Scripture Unioguide to the Bible”; *Great Events of Bible Times. New perspectives on the people, places and history of the biblical world*, wydali: Bruce M. Metzger, George L. Collord, David Goldstein, John Ferguson, przy współpracy jeszcze innych, London 1987; wydanie niemieckie *Faszinierende Welt der Bibel. Von Menschen und Schicksalen, Schauplätzen und Ereignissen*, Freiburg im Breisgau 1988, ss 1—198, chciałbym ukazać funkcję, jaką w studium Biblii mogą spełniać atlasy biblijne i im podobne wydawnictwa. Przeglądając w bibliografii biblijnej ten dział możemy się przekonać, że jest to dziedzina biblistyki szczególnie pielęgnowana w krajach języka angielskiego (Wielka Brytania, USA). Atlas biblijny zawiera oprócz map krajów biblijnych całe kompendium wiedzy o środowisku Biblii. Znajduje się w nim zwykle w zarysie archeologia, geografia, historia czasów Starego i Nowego Testamentu, kultura ludów i narodów, które żyły i rozwijały się na obszarze powstawania i kształtowania się tekstów Biblii i wreszcie jakaś mini-encyklopedia w postaci załączonego indeksu lub słownika biblijnego. Nie pomija się w nich także chronologii biblijnej, zamieszczając mniej lub bardziej rozbudowane tabele chronologiczne z wykazem ważnych dat i zdarzeń oraz postaci historii świętej wraz z paralelami do historii świeckiej. Ukazanie tego wszystkiego w wymienionych wyżej publikacjach wskaże na możliwość wykorzystania atlasów biblijnych i im podobnych edycji w studiowaniu i w nauczaniu Biblii. Uświadomi nam fakt, że powinny one stać się instrumentem pracy każdego studiującego i czytającego Biblię, jeśli ma to być studium rozumne i naukowe, które usiłuje dojść na drodze wysiłku intelektualnego do tych treści w Biblii, które autorzy natchnieni chcieli wyrazić i w istocie wyrazili w kontekście swoich czasów.

1. Co zawiera książka T. Dowleya (tekst) i R. Scotta (ilustracje i mapy)? Przedstawili oni przy pomocy bardzo zwięzłego ujętego tekstu oraz ilustracji i map po kolei całe tło, w którym toczy się historia Starego i Nowego Testamentu. „Story” — angielskie słowo, którego tu użyli, może oznaczać zarówno historię, jak i opowiadanie. Ważny historyczny zdarzenie jest tym słowem zdeterminowany. Historyczność jest tu sprawą otwartą. Jej określenie wymagałoby zdefiniowania rodzaju względnie gatunku literackiego tekstów. Tym się publikacja Dowleya nie zajmuje.

Historia Biblii toczy się w realnych miejscach oraz pośród historycznych ludów. Kraje biblijne różnią się wielce między sobą. Są bowiem wśród nich kraje gorące, suche pustynie, nagie góry oraz żyzne doliny rzek. Wszystko to starają się ukazać kolorowe mapy włączone w tekst, ukazujące fizyczne ukształtowanie się całego obszaru biblijnego. I tak przedstawiono po kolei: Świat Biblii (5—6), Świat Starego Testamentu (6—7), Historię Patriarchów (8—9), Historię Wyjścia (10—11), Kraj, tj. geografii Palestyny (12—13), jej zdobycie i podział między dwanaście pokoleń (14—15), stopniowe opanowywanie całego tego obszaru w epoce Sędziów (16—17), królestwo Saula i Dawida (18—19), imperium Salomona (20—21), podział królestwa na dwa państwa — północne (Izrael) i południowe (Juda) (22—23), upadek Izraela za sprawą Asyrii (24—25), upadek Judy (26—27); za każdym razem ze szkicem dróg najazdu i uprowadzeniu jeńców do niewoli. Pod

tytułem „Między Testamentami” (28—29) przedstawiono w syntezie okres Aleksandra Wielkiego, Seleucydów i Machabeuszów aż do pojawienia się Pompejusza w Jeruzolimie (63 rok przed Chr.).

Dalej to już epoka Nowego Testamentu: Świat Nowego Testamentu (30—31), a w nim Królestwo Heroda i całe Rzymskie Imperium, Palestyna Nowego Testamentu — ze swoją historią i kulturą w tym okresie (32—33), początki działalności Jezusa z zaznaczeniem tylko Jego narodzenia w Betlejem (34—35), dalsza działalność Jezusa z zaznaczeniem Jego dróg (36—37), śmierć i zmartwychwstanie Jezusa (38—29), podróże św. Pawła z wykazem odległości i dróg w milach i kilometrach, które on jako misjonarz narodów przebył (40—417; „Pierwsze Kościoły” — to strony o upadku Jeruzolimy i o pierwszych gminach chrześcijańskich w Imperium Rzymskim na końcu I wieku po Chr., z siedmioma Kościołami Apokalipsy w Azji Mniejszej (42—43); na końcu znalazł się mini-słownik pod nazwą „Miejsca biblijne” (44—45), z indeksem na ostatnich stronach (46—47). Na wszystkich stronach znajdują się fototy stosownie do wymogu pogładowości, żeby pokazać to, co się da zobaczyć.

Przedmiot książki recenzowanej jest zawsze aktualny jako podstawowa pomoc w nauczaniu historii zbawienia. Bez poznania jej choćby w zarysie, nie może być mowy o przystąpieniu do owocnej lektury Pisma świętego. Wydane u nas ostatnio książki o historii zbawienia¹, która jest nauczana jako przedmiot w seminariach duchownych, potrzebują uzupełnienia w tego rodzaju publikacjach, które podają z archeologii, geografii, historii i kultury w sposób jak najbardziej pogładowy (mapy, ilustracje, tabele, szkice i zdjęcia krajobrazów biblijnych) to, co stanowi kontekst Starego i Nowego Testamentu.

Tok przedstawienia w książce Dowleja jest trafny i uzasadniony. Autor trzyma się w zasadzie porządku Biblii. Wyznaczają go wielkie wydarzenia historii zbawienia. W Starym Przymierzu — Patriarchowie, Exodus, zajęcie Kanaanu, Królestwo, jego podział i niewola po upadku obu królestw, czasy oczekiwania na przyjście Mesjasza i bezpośredniego przygotowania w okresie hellenistycznym. W Nowym Przymierzu — zdanie Jezusa, działalność misyjna św. Pawła oraz powstanie pierwszych Kościołów. Nie znajdujemy w książce, która ma ukazać tło i kontekst zdarzeń dokonanych, tego, co stanowi wciąż jeszcze przedmiot oczekiwania i niespełnionych dotąd obietnic dotyczących dalszej historii zbawienia aż do paruzji i ostatecznego wypełnienia w Nowym Jeruzalem.

Brak w publikacji *Maps of Bible Lands* kontekstu tórym spełniana była modlitwa Izraela i chrześcijan, a także kontekst, w którym kształtowała się instytucja proctwa tak istotna dla Izraela i całej historii zbawienia.

2. Jakiej użyto w niej metody? Zastosowano zasadę pogładowości przez wykorzystanie map, wykonanych nowym sposobem techniki drukarskiej — kolorowe mapy z wyraźnie zaznaczoną konfiguracją fizyczną Ziemi. W mapach politycznych zaznaczono kolorami obszary różnej przynależności administracyjnej.

Mapy fizyczne, względnie historyczne z zaznaczoną fizyczną konfiguracją terenu. Duże znaczenie dydaktyczne posiadają także tabele z wykresami osadzonymi w ramach chronologii biblijnej. Poglądu i obrazowego komentarza („pictorial commentary”²), celem przedstawienia kontekstu i tła całej Biblii, dostarczają ponadto ilustracje i fototy.

Jakie zasoby i źródła wykorzystano? Wydaje się, że wykorzystano materiał podany w większych edycjach, jak *Illustrated world of the Bible Library*, wydali: Benjamin Mazar (przewodniczący), Michael el Avi-Yonah, Abraham Malamat, Jerusalem 1958—1961, tomy 1—5³. Postawić można publikację Dowleja (1987) obok znanych

¹ Suzanne de Dietrich, *Boży plan zbawienia*. Przewodnik biblijny, przełożyła Wanda Kowalska, Warszawa 1970²; Ks. Kazimierz Romaniuk, *Krótki zarys historii zbawienia*, Poznań 1979²; Stary Testament: *Historia zbawienia*, Paris 1983; *Ewangelia Jezusa*, Paris 1980; *Dzieje Apostolskie oraz Listy i Apokalipsa*. O początkach Kościoła, Paris 1984; Ks. Tomasz Jelonek, *Biblijna historia zbawienia*, Kraków 1987.

² W serii „Illustrated world of Bible Library”, Jerusalem 1958—1961, tytuł tomu 5: *The New Testament pictorial commentary*, Michael Avi-Yonah, Jerusalem 1961.

³ Dz. cyt., poszczególne tomy: 1. *The Law*, Jerusalem 1958; 2. *The former prophets*, Jerusalem 1960; 3. *The Latter prophets*, Jerusalem 1961; 4. *The writings*, Jerusalem

szkolnych atlasów biblijnych, jak: *Bible Atlas*, wyd. H. H. Rowley, London¹ 1960, w serii „The teach yourself books, którą wydaje Leonard Cutts; wersją francuska: H. H. Rowley, *Atlas de la Bible. Histoire — Geographie — Chronologie*, Paris 1973; różni się ona od wersji angielskiej: oparta została na *Student's Bible Atlas*, London 1965; *Kleiner historischer Bibelatlas*, wydali: G. E. Wright, F. V. Filson; opracowanie niemieckie: Th. Schlatter, Stuttgart 1963²; H. Fickel, *Atlas zur Bibel*, Wuppertal 1965; spośród bardziej naukowych: L. H. Grollenberg O. P., *Bild-Atlas zur Bibel*, Gütesloh 1958²; wydanie niemieckie: H. Eising (Münster); — P. Lemaire, D. Baldi, *Atlas Biblique. Histoire et geographie de la Bible*, Paris 1960; — J. de Fraine, *Nouvel Atlas historique et culturel de la Bible*, Paris 1961; — *Oxford Bible Atlas*, wydali: H. G. May, R. W. Hamilton, G. N. S. Hunt, London 1962; — Y. Aharoni, M. Avi-Yonah, *The Macmillan Bible Atlas*, London 1969.

3. Do nich dołączył ostatnio *Herders grosser Bibelatlas*, Freiburg im Breisgau 1989, redakcja: James B. Pritchard (Pensylvania), wydanie niemieckie: Othmar Keel, Max Küchler. Jako publikacja najnowsza atlas Pritcharda w wydaniu Herdera domaga się szerszej prezentacji. Jest to atlas fascynujący, zawiera obszerne, doskonałe informacje o krajach, narodach i kulturach, o rozwoju politycznym, kulturalnym i religijnym w ramach tej religii, z której Biblia pochodzi (judaizm, chrześcijaństwo). Wielki Atlas Herdera (1989) stanowi on znakomite osiągnięcie kartografii i historiografii. Zastosowano w nim najnowsze metody przedstawienia, naukową dokładność, podano ogromne bogactwo informacji (na 254 stronach).

Nad przygotowaniem tego atlasu pracował team międzynarodowy, złożony z 48 historyków, archeologów, językoznawców i teologów pod redakcją J. B. Pritcharda z Uniwersytetu Pensylvania, znanego współczesnego archeologa i religioznawcy. Niemieckie wydanie przygotowali na bazie wydania angielskiego Othmar Keel i Max Küchler, związani z Instytutem Biblijnym na Uniwersytecie we Fryburgu Szwajcarskim⁴.

Biblia odzwierciedla nie tylko historię jednego małego narodu między Jeziorem Genezaret a Pustynią Synaj, jest w niej poniekąd zawarta historia całego Starożytnego Wschodu. Ziemia Święta znajdowała się bowiem stale w punkcie przecięcia, w miejscu konfrontacji ówczesnych wielkich mocarstw i kultur. „Wielki Atlas Biblijny” Pritcharda w wydaniu Herdera (1989) zapewnia doskonały wgląd w historię religijną i świecką Starożytnego Wschodu, która wycisnęła zdecydowane piętno na naszej kulturze zachodniej. W szkicu chronologicznym od epoki kamiennej aż do czasów rozwoju chrześcijaństwa zostały w nim wydobyte wszystkie interesujące aspekty życia ówczesnych ludów, krajów i religii oraz wyjaśnione przy wykorzystaniu najnowszych wyników badań w archeologii i historiografii. Przed oczami stają najważniejsze rozdziały historii Starożytnego Wschodu, a to za pomocą ponad 600 kolorowych map, zdjęć, rysunków, tabel i rekonstrukcji (zakładanych miast, np. Jerozolimy i Babilonu, także narzędzi, budowli, dróg komunikacyjnych itp): pierwsze osady, obróbka metali, wędrówki Abrahama, życie w Starożytnym Egipcie, Ugarit jako centrum handlu, flora i fauna na Bliskim Wschodzie, Filistyni, królestwo Saula, budowa świątyni w Palestynie, rozwój pisma, budowa miast, koniec Asyrii, powstanie pism biblijnych, państwo perskie, Judea w świecie hellenistycznym, rozwój Synagogi, działalność Jezusa, panowanie rzymskie w Palestynie oraz młody Kościół w I i II wieku po Chr.

Obfity materiał w postaci map zalicza się do tego, co najlepsze wśród możliwości i osiągnięć współczesnej kartografii. Są to „mapy opowiadające” („erzählende Karten”), które przez swoje ukształtowanie graficzne ukazują w sposób znakomity przebieg ważnych wydarzeń. Kolory zostały wykorzystane stosownie do sytuacji bądź dla zazna-

1961; 5. The New Testament pictorial commentary — Michael Avi-Yonah, Jerusalem 1961.

⁴ Wydali również przewodnik i podręcznik do Ziemi Świętej: Othmar Keel, Max Küchler, Christoph Uehlinger, *Orte und Landschaften der Bibel. Ein Handbuch und Studienreiseführer zum Heiligen Land*, t. 1: Geographisch-geschichtliche Landeskunde, Zürich-Göttingen 1984; t. 2: Der Süden, 1982; w przygotowaniu t. 3: Der Norden; t. 4: Jerusalem.

czenia obszarów władania, przebiegu tras, przemarszu wojsk, bądź też dla ukazania struktur kraju. Wciąż nowe perspektywy i skale kartograficzne ukazują dobitnie tkwienię Ziemi Świętej w historii Przedniego Wschodu i dowodzą, że to nie tylko struktury polityczne i geopolityczne zapewniły znaczenie ludowi tej Ziemi, lecz przede wszystkim i jedynie jego wiara i religijność. „Wielki Atlas Herdera” przekonuje, że dopiero cały geopolityczny i kulturowy kontekst pozwala ocenić, jak należy sklasyfikować i do czego przyporządkować opowiadania biblijne z punktu widzenia historycznego, kulturowego i teologicznego. Czytelnik i ten, kto te sprawy rozważa, odkrywa w ten sposób nieprzeczuwalne paralele i kontrasty, dostrzega ukryte związki oraz staje zdziwiony przed bogactwem biblijnego świata.

Tak stanowi „Wielki Atlas Biblijny” Pritcharda w wydaniu Herdera przez swoją obfitość interpretacji obrazowych i tekstualnych nie tylko nieodzowne narzędzie pracy, lecz także fascynujący klucz do odkrywania na nowo Biblii w jej różnych wymiarach. Dla kogo jest on przeznaczony? Dla wszystkich zainteresowanych Biblią, historią, archeologią, dla nauczycieli historii i religii, dla profesorów i studentów teologii, historii i archeologii, a także dla podróżnych, którzy udają się do krajów Bliskiego Wschodu i całego basenu Morza Śródziemnego, jak również dla uczestników kręgów biblijnych w parafiach. Wszyscy oni mogą i powinni z tej publikacji korzystać.

4. Czymś innym, choć podobnym do różnego typu atlasów biblijnych, w których mapy odgrywają pierwszorzędą rolę, jest publikacja *Great Events of Bible Times. New perspectives on the people, places and history of the biblical world*, którą wydali: M. M. Metzger, B. L. Collord, D. Goldstein, J. Ferguson (London 1987); w niemieckiej wersji *Faszinerende Welt der Bibel. Von Menschen und Schicksalen, Schauplätzen und Ereignissen* (Freiburg im Breisgau 1988, ss 1-200), przełożył i wydał Ivo Meyer.

Konfrontacja książki Dowleya z książką Meyera ukaże ich podobieństwo oraz „inność, a w istocie to samo przeznaczenie: zapoznać w sposób jak najbardziej pogłębiony i atrakcyjny ze środowiskiem Biblii, z jej geografią, historią, chronologią, archeologią i kulturą. Massmedia używają coraz bardziej wyrafinowanych metod, aby ożywić wydarzenia dnia. Czy nie byłoby możliwe uczynić te nowoczesne metody przedstawienia owocnymi także dla tych zdarzeń historycznych, które należą do fundamentów wiary chrześcijańskiej? Książka „Faszinerende Welt der Bibel” w niemieckim wydaniu Herdera daje na to pytanie przekonującą i pozytywną odpowiedź. Dokonano w niej jedyne go rodzaju połączenia, jakiego dotąd nie było, nowoczesnych technik przedstawiania, co pozwoliło napełnić najbardziej znane zdarzenia biblijne nowym życiem. Najnowsze zdobycze archeologii i teologii przyczyniają się do tego, że czytelnik tej książki może przeżyć na nowo to, co się wówczas zdarzyło: w Babilonii, w świątyni Salomona, przy odkryciu Zwojów w Qumran, przy kuszeniu Jezusa na pustyni, podczas powstania rzemieślników (złotników) w Efezie itd.

Przedstawiono w sumie 58 tematów ze Starego Testamentu i 30 z Nowego Testamentu. Zaśtosowano przy tym porządek chronologiczny. Zilustrowano je stosowną techniką: zdjęcia satelitarne ukazują np. drogę Ludu Izraela w czasie wyjścia względnie trasy podróży św. Pawła. Grafika komputerowa została tam zastosowana, gdzie za pomocą ukształtowania terenu pozwala jakies zdarzenie lepiej zrozumieć, np. przy przedstawianiu bitew Saula przeciwko Filistynom. Mapy, szkice, wierne w szczegółach rysunki oraz liczne zdjęcia służą wyjaśnieniu zwyczajów i obyczajów, obrzędów religijnych, technik budowania, sztuki lekarskiej, wojennego rzemiosła oraz kultury pisania w owym czasie. W całości jest książka Metzgera doskonałym informatorem (Sachbuch) w sprawach Biblii. Może służyć wszystkim, którzy pragną przeżyć ludzi i losy, sceny i zdarzenia Starego i Nowego Testamentu z bliska.

Wydanie niemieckie, które się ukazało rok po oryginalnym wydaniu angielskim, opracował (przetłumaczył i wydał) Ivo Meyer, (ur. 1938), profesor Starego Testamentu na Fakultecie Teologicznym w Lucernie. Wcześniej wydał, odnosząc sukces, książkę: *Wir entdecken die Bibel* (Freiburg im Breisgau 1985²). Druga jego książka (1988), powstała na bazie angielskiej edycji, ukazuje czytelnikowi najważniejsze zdarzenia Starego i Nowego Testamentu.

5. Trzeba zwrócić uwagę na dwa błędy w książce T. Dowleya, *Scripture Union Maps of Bible Lands* (London 1987, ss 8 i 32). Pierwszy odnosi się do chronologii Abra-

hama, drugi do daty odkrycia Zwojów w Qumran. Dowley przyjmuje, że „Podróże Abrahama rozpoczęły się około roku 2100 przed Chr., kiedy jego ojciec Terah, opuścił swój dom w starożytnym mieście Ur Chaldecyckich na równinie w Mezopotamii, aby udać się na północ do miasta Haran” (s. 8). Tak wczesnej daty dla Abrahama nie przyjmuje się w historii Starego Testamentu. Biblia Jerozolimska umieszcza przybycie Abrahama do Kanaanu (Rdz 12) około 1850 r. przed Chr.⁵ Ta data jest dość powszechnie przyjmowana i jest dobrze uzasadniona. Rodzina Abrahama należała do grupy Hapiru. Byli to półnomadzi, którzy na początku II tysiąclecia przed Chr. (a nie na końcu III tysiąclecia, jak przyjmuje T. Dowley) przybywszy z Mezopotamii, przeniknęli do Kanaanu. Wędrowni Patriarchów pozostawali w łączności z wędrownkami ludów w okresie średniego i późnego brązu (2100—1200 przed Chr.). Występowanie oswojonych wielbłądów w opowiadaniach biblijnych o nich przemawia za późniejszą datą przyścia Izraela do Ziemi Kanaan, jak i ich związek z Aramejczykami⁶.

O eseńczykach pisze Dowley (s. 32), że „osiedlili się w klasztorze w Qumran na jałowych brzegach Morza Martwego, odizolowani od świata rzymskiego. To tu zostały odkryte sławne Zwoje znad Morza Martwego w 1946 roku”. Tej daty nikt nie przyjmuje. Wszystkie wymienione publikacje podają tu rok 1947 (L. H. Grollenberg, s. 136, H. G. Hunt, s. 130, I. Meyer, s. 186). Może poszedł on tu za H. H. Rowleyem, który podaje datę między 1946—1952 (s. 59)? Są to czasy niezbyt odległe i ta data późniejsza wydaje się pewna⁷.

Z samej prezentacji tych kilku publikacji z działu atlasów biblijnych wynika wielka potrzeba korzystania z nich w studiowaniu i w nauczaniu Biblii. Zawierają one zwykle sumę wiedzy o środowisku całej Biblii. Nawet w obrazach z geografii, archeologii, historii, kultury biblijnych krajów i ludów zawarty jest pierwszy doskonały, nieraz nieodczyny komentarz do tekstów Biblii („pictorial commentary”). Naukowe, głębokie, godne rozumnego człowieka studiowanie Pisma Świętego wymaga znajomości tego kontekstu, w którym Biblia powstała i w którym jest zakorzeniona.

Dlaczego nie ukazała się dotąd żadna edycja atlasu biblijnego w Polsce, w języku polskim? Jak bardzo utrudnia to nauczanie Biblii na różnych poziomach. W kooperacji np. z Jugosławią byłibyśmy w stanie wydać tak atrakcyjną książkę, jak ta, którą od 1987 r. publikuje „Moody Press” równocześnie w Europie (Wielka Brytania), w Ameryce (Chicago, USA) i w Australii (Flemington Markets). Jak bardzo przydałby się nam taki „Scripture guide to the Bible”. Kiedy go damy naszym studentom teologii? Kiedy go otrzyma nasza katolicka młodzież zainteresowana Biblią? Na razie jakąś namiastką może tu być wydawany przez protestantów *Nowy Testament. Nowy przekład z ilustracjami* (Warszawa 1987⁹, ss VIII + 424), który zawiera dobre mapy, lecz tylko do czasów Nowego Testamentu i nieco tej wiedzy o jego środowisku we wstępach, obrazach i wyjaśnieniach.

Katowice

KS. STANISŁAW PISAREK

⁵ *La Bible de Jérusalem* — traduire en français sous la direction de l'École Biblique de Jérusalem — nouvelle édition entièrement revue et augmentée, Paris 1988, ss 1803—1828: Tableau chronologique.

⁶ *Faszynierende Welt der Bibel. Von Menschen und Schicksalen, Schauplätzen und Ereignissen*, Freiburg 1988, ss 20—21: Wędrowni Abrahama.

⁷ Ks. Stanisław Pisarek, *Qumran po czterdziestu latach*, „Gość Niedzielny” 51—52, LXV (25. XII. 1988) 11.